

قدیم پنجابی زبان: ہڑپاوادے دی زبان
Ancient Punjabi: The Language of Harappan Valley

[Razzaq Shahid](#)

Former Head, Punjabi Department, Bahauddin Zakariya University, Multan, Pakistan.

KEYWORDS

Pinjabi

Abdul Haq

Harappan Valley

DATES

Received 15-2-2021

Accepted 22-5-2021

Published 17-6-2021

QR CODE

ABSTRACT

There are different theories about languages in the world. Linguistics provided different views on the origin of different languages. The Punjabi language is a one of the oldest languages in the world. According to my view, its origin is Dakan, Punjab, Sind etc. This article explores the effects of the Harappan Era on the Punjabi language. Historical references have been made to prove that the language of Harappa was ancient Punjabi.

زبان کیے اے

پہلی گل تاں ایہ ہے پئی زبان ہوندی کیہ ہے؟ ایس گل دی وضاحت لئی کتاباں لکھیاں جاچکیاں ہین۔ ہر لکھاری تے سو جھوان وکھ وکھ طرح ایہدی تعریف متھی ہے۔ عام تے سادالفظاں وچ: "اوہ طریقہ جس راہیں اسیں اپنی گل بات دو جے تیک اپڑانے ہاں زبان کہلاندا ہے۔" زبان دی تعریف انج وی کیتی جاندی ہے پئی: "لفظاں دا اک مجموعہ جیہنوں بولن والیاں دی اک وڈی گنتی سمجھدی ہووے تے ایہہ چنگے چوکھے چرتوں ورتوں وچ ہووے۔" ایسے گل نوں لسانیات پکھوں انج وی کہیا جاسکدا ہے پئی: "اوہ نظام جیہڑا زمانے دے مطابق مقرر کیتیاں، لفظی علامتاں، توں بنیا ہووے، جس دے خیال دی ترسیل اک انسان توں دو جے انساناں تیک ہووے۔"¹

¹ سردار محمد خان، پنجابی زبان، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 2017ء)، 25۔

"Language as a system of vocal symbols (arbitrary) by which thought is conveyed from one human being to another"²

پراسیس کردی غور ہی نہیں کیتا پئی کس طرح خیالات الفاظ دا جا پالیندے ہین تے ساڈے کیہڑے کیہڑے انگ (عضلات) کس کس طرح ایس کم وچ آندے نیں؟ زبان انسانی زندگی لئی بہت ضروری ہے ایس دے بغیر تمدنی زندگی ناممکن ہے۔ سارے علوم تے فنون تے تعلیم ایسے زبان دی بدولت ترقی کر دے ہین۔ ایہ یاد رہوے پئی زبان خیال نہیں سگوں خیال دے اظہار دا ذریعہ ہے۔³

دنیادیاں قدیم یا پُرانیان زبانوں وچوں سیانیاں اک پُرانی زبان پنجابی وی مٹی ہے۔ محمد آصف خان ہوراں بڑی سیانی گل کیتی ہے پئی، 'بولی دا تھوہ پتلاون لئی، بولن والیاں دا کھر اپنا ٹڈھلی لوڑ ہے'۔⁴ اوہناں دی ایس گل نوں پلے پنھ کے ٹریے تے پنڈھ وی تے کم وی سکھلا ہو سکدا ہے۔ پنجابی دنیادی قدیم ترین زبان ہے۔ کئی پُرانی؟ ایہدی ٹوہ بھال تے بڑا کم ہو چکا ہے۔ ایہ اوہ پنجابی ہے جیہڑی پنجاب وچ بولی جاندی ہے۔ ایہ پنجاب اوہ نہیں جیہڑا اج پاکستانی پنجاب ہے۔ سگوں اوہ پنجاب جیہڑی پنج پانی (دریا) سیراب کر دے ہین یا کر دے رہے۔ ایہو دھرتی کردی (رگ وید منڈل VIII سوکت ۴۲ بھجن ۷۲) 'سپت سندھو' یا 'سپت ہندھو' (ست دریاواں دی سر زمین) آکھوائی⁵۔ جیہدے دو دریا ہاکڑا (ویدی عہد داسر سوتی) تے بیاس (ویاہ) سک گئے۔ ہاکڑا تے پتا نہیں پر بیاس دالا لگھاتے ایس اپنی اکھیں ویکھیا۔ ایہ اجے وی ہندوستانی پنجاب وچ وگدا ہے تے فیروز پور دے اُتے ہری کے پتن تے ستلج وچ رل جاندے ہے۔ ایہ ست یا پنج دریا اوہ ہین جیہڑے ازلاں توں رواں ہین۔

ایہ دھرتی نوں اچھاری بھاگ ہے جو کسے اک تھاں اینے دریا وگدے ہین۔ پانی انسانی حیاتی، ڈھور ڈنگراں تے فصلوں دی بیانی دا ٹڈھلاتے وڈا انگ ہے۔ وافر پانی پاروں پنجاب پہلے انسان دی جنم بھومی متھی جاندی ہے۔ ایہ گل میں نہیں کہندا، سگوں 'بشریات' دے عالماں یا ماہراں ایہنوں 'قدیم انسان دا مسکن' آکھیا ہے۔ بہت چکھے نہ وی جائیے تے لکھاں سال پہلاں ایہتھے انسانی وسوں دے اشارے ملدے ہین۔ اوس ویلے دے پنجاب دی راجدھانی 'ہڑپا' نوں مٹیا جاندی ہے۔ اوہو ہڑپا جیہڑی رگ وید (VI, XXVII, 5) نے 'ہیری یوپیا' (Hariyupuya) آکھیا۔⁶ ایہداناں پنجاب تاں اجے چند صدیاں پہلاں بیا۔ وچوں ایہدے کئی پرانے ناں وی پرچلت رہے۔ گل سمجھن سمجھان لئی 'ہڑپا وادی' تے 'ہڑپا تہذیب' ایہو پرانا پنجاب ہائی تے ایہنوں دی تہذیب دنیادی پُرانی تہذیب۔ ہڑپا دے کھنڈراں توں ایہ سدھ ہوندا ہے پئی ایہ اپنے ویلے دی 'ترقی یافتہ تہذیب' ہائی۔

جے ایہ گل ہے تاں ایہ کیوں ہو سکدا ہے پئی اوہ تہذیب 'زبان' توو اچھی ہووے؟ (ایہتھے اک گل دی وضاحت ات لوڑیندی ہے پئی آثارِ قدیمہ دے ماہراں اپنی سوکھ لئی پنجاب دی پرانی تہذیب نوں دریائے سندھ دی نسبت پاروں) Indus Valley Civilization وادی سندھ کی تہذیب آکھیا، جس توں عام کر کے صوبہ سندھ سمجھ لیا جاندے ہے۔ ایس پاروں ایہنوں Harappa valley Civilization وادی ہڑپا کی تہذیب آکھنا چاہی دا ہے۔ کیوں جے اوس زمانے ایس سارے خطے نوں ایہوناں دا تاجاندہائی تے موجودا ہڑپا اوس خطے دی راجدھانی ہائی۔ ایہ ایشیاء دے خطے دیاں معلوم (قدیم) تہذیبیاں وچوں رقبے دے اعتبار نال تے جغرافیائی لحاظ نال سبھ توں وڈی یعنی وسیع علاقے تے کھلری تہذیب ہائی۔ جیہڑی پنج لکھ مربع

² سردار محمد خان، پنجابی زبان، 25۔

³ سردار محمد خان، پنجابی زبان، 24۔

⁴ محمد آصف خان، پنجابی بولی دا پچھو کڑ، (لاہور: اکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1996ء)، 46۔

⁵ محمد آصف خان، تک ٹنک، (لاہور: اکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1992ء)، 46۔

⁶ Mortimer Wheeler, *The Indus Civilization*, (London: Cambridge University Press, 1960), 18.

میل تے پھیلی ہوئی ہائی۔⁷ سلیم باسط نے 26 جون 2000ء نوں جنگ میگزین وچ چھپے اپنے اک مضمون وچ لکھیا ہے پئی ماہر آثار قدیمہ 'کینا ئیر' دے اندازے مطابق ہڑپاتوں تقریباً 50 ہزار مربع میل علاقے نوں کنٹرول کیتا جاندا ہائی⁸ ایہو علاقہ پنجابی دی جنم بھومی ہے۔ شفقت تنویر مرزاہوراں اپنی کتاب 'پنجابی ادب' وچ دسیا ہے پئی، 'پنجاب یونیورسٹی دی اک کتاب' اردو انسائیکلو پیڈیا آف اسلام' وچ لکھیا ہے پئی: "پنجابی برصغیر پاک و ہند اس خطے کی زبان ہے جس کی حدود دہلی (بھارت) سے لے کر خیر پور (سندھ) تک اور پشاور سے لے کر جموں و سرینگر تک پھیلی ہوئی ہیں۔"⁹

ایہ عجیب اتفاق ہے پئی موجودا ضلع ساہیوال او سے دھرتی تے پسر یا ہویا ہے جیہڑا تاریخ وچ ہڑپا وادی دے ناں توں جانا جاندا ہائی۔ سیانے ایہ گل وی من دے ہین پئی اج دی پنجابی او سے زبان دی ترقی یافتہ شکل ہے جیہڑی کسے زمانے ہڑپا وادی دے لوکاں دی زبان ہائی۔ سگوں اوس توں وی پہلاں جدوں ایہ دھرتی آباد ہوئی، ایہدے پہلے وادی (وسنیک) جیہڑی زبان بولدے سن اج دی زبان دی ہی قدیم تے مڈھلی شکل ہے۔

ایہ گل لسانی علم پاروں وی تے منطق پاروں وی پک اے کہ کسے وی زبان نوں سمجھن تے اوہدا مطالعہ کر لگیاں وکھ وکھ لسانی پدھراں نوں سامنے رکھیا جاندا ہے۔ جے اک نوں وی نظر اں پروکھے رکھیا جائے تے گل سمجھ نہیں اؤندی۔ سیانیاں نے زبان دیاں لسانی پدھراں ایہ گوانیاں ہین۔

1. IDOLECT کسے اک بندے دی زبان

کسے ٹردے کسے اک جی دالب و لجا، جیہڑا باقی جیاں توں وکھرا ہووے۔ لسانیات دے ماہر ایس نتیجے تے پہنچ چکے ہن کہ اک ٹردے جیاں دی زبان آپس وچ نہیں رلدی۔ جیویں پیو دی پتر نال تے دھی دی ماں نال زبان نہیں رلدی۔

2. COLLOQUIAL بول چال دی زبان

سماج دے کجھ گروہ عام بول چال دی زبان وچوں کجھ لفظاں نوں اپنے لوں مقرر کردہ تلفظ، آوازاں یا معنیوں وچ ورتدے ہین۔

3. DIALECTS عام بول چال دی زبان

عام بول چال دی زبان، جیہڑی اک وڈے گھیرے وچ بولی تے سمجھی جاندی ہے۔ ایہنوں لجاوی آکھیا جاندا ہے۔ جیویں دوآبی، پوٹھوہاری وغیرہ۔

4. LANGUAGE زبان

اوه زبان جیہدے وچ مختلف بولیاں (DIALECTS) بولن والے اک دو بے دی گل نوں بنا کسے مشکل دے سمجھ لیندے ہین۔

5. LITERARY – LANGUAGE ادبی زبان

بولیاں توں اگلا پڑا، زبان دا ہے۔ کوئی زبان کافی لے چوڑے علاقے وچ بولی سمجھی جاندی ہے۔ ایس علاقے وچ تھوڑے تھوڑے فرق نال بولیاں جان والیاں ایس زبان دیاں بولیاں اکھواندیاں ہین۔ ایہتوں بولی تے زبان داوی گھھیرا ہو گیا ہوسی، بولی عام پدھرتے بولی جاندی ہے تے زبان اوس تے اوس جہیاں دو جیاں بولیاں دی ترقی یافتہ شکل ہوندی ہے۔ جیہڑی لکھن پڑھن وچ آکے ادبی زبان بن جاندی ہے۔ اجہی زبان جو کلاسیکل لکھاریاں دی شعوری کوشش دا نتیجہ ہوندی ہے۔ اوه اوس زبان دیاں ساریاں بولیاں نوں نال لے کے ٹردے ہین۔ جیویں وارث شاہ دی زبان وچ

⁷ مرزا ابن حنیف، سات دریاؤں کی سرزمین، (ملتان: کاروان ادب، 1980ء)، 210۔

⁸ مرزا ابن حنیف، دنیا کا قدیم ترین ادب (حصہ اول)، (ملتان: بیکن پبلیکیشنز، 1987ء)، 44۔

⁹ مرزا شفقت تنویر، پنجابی ادب، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1993ء)، 18۔

پنجابی زبان دے اکثر لہجیاں نوں ورتیا گیا ہے۔ یا شعوری کوشش نال اوہناں اجے لفظ ورتے ہین جیہڑے مختلف بولیاں بولن والے آسانی نال سمجھ لیندے ہین۔ ادبی بولی کدے وی بول چال دی بولی نہیں ہوندی۔ ایہ نری ادبی اظہار لئی ورتی جاندی ہے۔ ایس پاروں کہ لکھن والیاں ولوں ایہ اک شعوری کوشش دا نتیجا ہوندی ہے تے دوجی گل ایہ کہ جس بولی نوں ادبی رتہ دتا گیا ہوندا ہے اوہ اپنا بنیادی لب و لہجا چھڈ کے نوں لہجا اپنا لیندی ہے۔¹⁰ لکھاریاں نے ادبی بولی دی ورتوں ویلے اپنی نچی تے مقامی بولیاں دی تھاں دور دراڈیاں بولیاں دی ورتوں کیتی ہے تے انج پنجابی دے بھرے بھنڈا روج وادھا کرن دی کوشش کیتی ہے۔ ادبی بولی اک سمندر وانگوں ہوندی ہے۔ سمندر نوں بھرن لئی بولیاں دے ندی نال تے دریا سمندر وچ اپنا سیر رلانڈے نیں۔ دوجے لفظاں وچ، ساڈے لکھاریاں اپنی بولی دے ابلاغ نوں ودھیرے امیر بناو لئی اجہی لفظاں دی ورتوں کیتی جو اوہ آپوتاں نہیں بولدے پر چاہندے سن کہ زبان وچوں ایہناں لفظاں نوں نہ کڈھیا جاوے۔

ایہ گل لسانی علم پاروں تے منطق پاروں پک ہے کہ کسے وی زبان دی ادبی روایت دا مڈھ اوس ویلے یکجھد ہے جدوں اوہ زبان اپنے علاقے دے سینکاں دی بول چال وچ اوہناں دے وچاراں وچ زبان راہیں سمجھ سمجھا دے قابل ہو جاندی ہے۔ ادبی زبان نوں اصطلاحی زبان وی کہیا جاند ا ہے۔ ایہ صرف مخصوص لوکاں وچ ہی سمجھی جاندی ہے۔ ساڈے کلاسیک لکھاریاں اپنی نچی تے مقامی بولیاں چھڈ کے شعوری طور تے 'لہندی' نوں اپنایا (لہندی ای دراصل پنجابی زبان دا قدیمی روپ ہے) ایہو ہی ساڈے کلاسیک ادب دی بنیاد ہے۔ جس دا بوٹا حضرت بابا فرید گنج شکر اپنے ہتھیاں نال لایا ہائی۔¹¹

زبان انسانی حیاتی وچ اہم حیثیت رکھدی ہے۔ کیوں جے انسان دے دل دماغ وچ پیدا ہون والی کیفیت دے اظہار دا سمجھ توں موثر ذریعہ زبان ہی ہے۔ انسان نے اپنی تاریخ راہیں جو سکھیا، اوہدے وچوں زبان سمجھ توں قیمتی شے ہے۔ یعنی انسان دا سمجھ توں زیادہ قابل تعریف کارناما زبان ہی ہے۔

زبان زندگی لئی اپنی ضروری تے نہیں پر انسان نال ایہدی وابستگی اپنی زیادہ ہو چکی ہے تے اوہ انسان دی انفرادی تے سماجی زندگی دی ایسی ضرورت بن چکی ہے پئی ایہدے بغیر انسان دا تصور ای نہیں کیتا جاسکدا۔ دو جیاں مخلوقات توں ممتاز کرن لئی انسان نوں 'حیوان ناطق' وی کہیا جاند ا ہے۔ انسان دے سماجی رشتے زبان دے ذریعے ہی مضبوط ہوندے ہین زبان کسے قوم دی تہذیب تے ثقافت دی تاریخ ہوندی ہے۔ ایہدے وچ شامل سارے لفظاں، تراکیب، محاوریاں تے مثاللاں دا کوئی نہ کوئی تہذیبی پچھو کڑ ضرور ہوندا ہے۔ ایس پچھو کڑ نوں اکھوں اولھے رکھ کے تے کسے قوم دی تاریخ توں پوری طرح واقفی حاصل ہو سکدی اے تے نہ زبان نال شناسائی۔¹²

ایہ پک ہے پئی پنجابی زبان 'ہڑپا وادی' دی زبان ہے۔ ایتھے دے غیر آریائی قبیلیاں بارے محقق متفق ہین پئی ایہ منڈا تے دراوڑ سن۔ دراوڑی تے منڈا زبان نال چلدیاں رہیاں۔ ایس لئی دونوں وچکار دان پروان ناگزیر ہائی۔ منڈا تے دراوڑی دراصل مقامی نہیں، سگوں باہروں آکے ایتھوں دی مقامی تے قدیم آبادی نال مل چکے سن۔ ایتھوں دی اصل آبادی عرصہ دراز توں ایسے خطے وچ آبادی ہائی۔ باہروں اون والے اوہناں نال رل کے آباد ہوندے گئے۔

¹⁰ محمد آصف خان، بک سنک: 116۔

¹¹ مرزا شفقت تنویر، پنجابی ادب، 18۔

¹² وارث سرہندی، زبان و بیان (لسانی مقالات)، (اسلام آباد: مقتدرہ قومی زبان، 1989ء)، 116۔

ایسے اک گل دی وضاحت ضروری ہے پئی مڈھ وچ کوئی باہر توں آیا خانہ بدوش قبیلہ سکندر اعظم وانگوں مل مارن یا علاقے فتح کرن لئی فوجاں لے کے نہیں سی چڑھ دوڑ دا، سگوں خانہ بدوش قبیلے ساویاں چراگا ہواں دی تلاش وچ اک تھاں توں دوجی تھاں تے اوئندے جان دے سن۔ چراگا ہواں تے قبضے لئی مقامی باشندیاں نال اوہناں دا ڈانگ سوٹا ضرور ہوندا ہائی جے آن والے تکلڑے ہوندے تے اوہ پہلیاں نوں اگے دھک دیندے، اوہ کسے ہو چراگا لئی اگے ٹر جان دے جے اوئن والے ماڑے ہوندے تے اوہ اگے ٹر جان دے یا کسے سمجھو تے دے تحت رل مل کے رہن لگ پیندے۔ غالب امکان ایہو ہی ہے پئی اوئن والے خانہ بدوش مقامی آبادی نالوں ہمیشا گھٹ ہوندے، ایس لئی اوہناں نوں مقامی نال سمجھو تاہی کرنا پیندا ہائی۔ مقامی آبادی نال سمجھو تا کرنا دے مطلب اوہناں دی تہذیب، ثقافت، تے زبان نوں اپنان دے سواہو رکھ نہیں۔

ایہو جہیاں کئی مثالیں دتیاں جاسکدیاں ہین، جیہدے توں ایہ گل ثابت ہوندی ہے پئی اوئن والے جدوں مقامی وسوں نال رل کے رہندے تے اپنی وکھری زبان تے ثقافت دے باوجود مقامی رنگ وچ رنگے جان دے سن۔ جیویں عین الحق فرید کوئی نے اپنی کتاب 'اردو زبان کی قدیم تاریخ' وچ پنجابی زبان وچ جیسے منڈا تے دراوڑی عنصر دی گل کتی ہے تے مثالیں دتیاں ہین اوہ ساریاں آج وی پنجابی زبان دے جانگلی لہجے وچ موجود ہین۔

پنجابی زبان دے قدیم شاعر ابا فرید شکر گنج، وارث شاہ دے علاوہ اسہیوال دے راوی دے کنڈھے آباد ڈھولیاں دے نامعلوم شاعر اں دے نال نال مولوی جان محمد، کماں مسلم شیخ، میاں میر داد مراد (بلوچ) میاں احمد دین۔ سید جلال شاہ چشتی (سید) مولوی عزیز احمد، میاں بہادر علی تے موجودہ شاعر اں آصف شاہکار، حاکم علی ڈھڈی تے ذوالفقار زخمی (ہڑپا) طالب جتوئی، ملک غلام فرید شوکت، مشتاق صوفی (ساہیوال) مظہر ترمذی (چیچا وطنی) منظور اعجاز (یوسف والا) شوکت کاٹھیا (کسووال) تے احمد نواز کمیان (نور شاہ) دے کول اوہ لفاظی آج وی موجود ہے جیہڑی منڈا تے دراوڑی عنصر دی نشاندہی کردی ہے۔ جیہدے توں ایہ گل مترو دی ہے پئی ایہ دراصل مقامی عنصر ہی ہائی۔ جیہڑا دراوڑاں تے منڈا قبائل دے ایسے رہن دے زمانے اوہناں دی زبان وچ رل گیا ہائی۔ میں اپنی گل دی تائید لئی آصف خان دی گل نوں دہرانا پئی۔

پنجابی (جھٹ دی جھٹ ایہوں جانگلی آکھ لو) نہ تاں منڈا تے دراوڑی ٹبر دی بولی ہے نہ ہی آریائی ٹبر نال تعلق رکھدی ہے۔ ایہ اوڈوں وی (ہڑپا وادی وچ) موجود ہائی جدوں منڈا تے دراوڑی بولن والے ایسے آئے۔ ایہ اوڈوں وی موجود ہائی جدوں ویدی (رگ وید زبان) بولن تے سنسکرت (آریاں دی زبان) لکھن والے ایسے آئے۔ ایہ اوڈوں وی موجود ہائی جدوں عربی، فارسی، انگریزی تے اردو بولن والے ایسے آئے۔ ایہ اوڈوں وی موجود ہائی جدوں شک، پہلوی، یونانی، بولن والے ایسے آئے۔ سبھناں نال ایہدے ولوں دان پروان ہو یا (پر مقامی بولی نے بہت گھٹ اثر قبول کیتا) ساریاں بولیاں دا ایہو ہار ہے۔ لفظاں دیاں کجھ سانجھاں پاروں ایس نوں کسے لسانی ٹبر نال جوڑنا کاہی غلط ہے۔¹³

گویا ہڑپا وادی دی قدیم زبان ای دراصل پنجابی دی قدیم شکل سی۔ ہڑپادی آج دی زبان جانگلی بولی وچ اوہ ہڑپائی عنصر پنجابی دے باقی سارے ہجیاں توں کدھرے زیادا (بلکہ 90 فی صد تک) موجود ہے۔

لسانیات دے بہت سارے سیانیاں پنجابی اتے آریائی (ویدی، سنسکرت) اثرات لبھن دی کوشش کیتی ہے تے اوہناں نوں جیہڑی سانجھی لفاظی (مقامی زبان تے ویدی، سنسکرت وچ) نظر آئی، اوہدے تے سنسکرت دا ٹھپالا کے 'فنیوی' دے دتا پئی 'ایہ لفاظی مقامی زبانوں نے ویدی تے سنسکرت توں لئی اے' جد کہ اصل معاملہ ایہدے بالکل الٹ ہے۔ ایہ لفاظی دراصل آریاں پنجاب وچ رہندیاں اپنائی ہائی۔ ایہدے وچ پنجاب دی دھرتی تے بہہ کے رگ وید تخلیق کیتا۔ ایسے زبان نوں لے کے گنگا جمن تے پروفیسر جسٹی (Justi) دے حوالے نال شفقت تنویر مرزا ہوراں لکھیا

¹³ محمد آصف خان، پنجابی بولی دا بچھو کر، 144۔

ہے پئی "وادی سندھ اندر اوآن والے آریا قبیلیاں دی گنتی ایہتھے دے وسنیکاں کولوں بڑی گھٹ ہائی۔ اوہناں نال زانیاں وی گھٹ ہوندیاں سن۔ ایہتھے آکے اوہناں ایہتھے دیاں وسنیک زانیاں نال ویاہ کیتے۔" دراوڑی زبانناں دے اک عالم رابرٹ کاڈویل (Robert Caldwell) کہندے ہے پئی "آریا دے اوآن توں پہلاں ایہتھے وسن والیاں دی گنتی بڑی زیادہائی۔ آریا دی گنتی اوہناں توں کتے گھٹ ہائی۔ اوہناں اصل وسنیکاں نوں فتح ضرور کیتا (ایہ وی محض اندازتے قیاس ہے) پر اصل آبادی اُجڑ پُجڑ نہیں گئی۔ ہولی ہولی اصل وسنیک تے اوآن والے اک دو جے وچ رچ مچ گئے۔ اوہناں وی حکمران آریا دی ریت روایت، رسم و رواج تے زبان اپنائی۔ پر اصل وسنیک بہتے سن۔ ایس کر کے آریاواں دی تہذیب مذہب تے زبان اُتے وی لوک زبان دا اثر پیا۔ سنسکرت دے اک ہور وڈے عالم ڈاکٹر اے۔ اے میکڈونل دا کہنا ہے۔ "کلاسیکی سنسکرت واجان دے لحاظ نال ویداں دی زبان نال بڑی ملدی ہے پر گر امر (صرف تے نحو) بڑی وکھ ہے۔ صرف و نحو دیاں کئی اجہیاں صورتاں جو ویداں دی زبان اندر موجود ہیں سنسکرت وچوں مڈھوں ہی غائب ہیں۔ ڈاکٹر سنیتی کمار چٹیرجی داوی خیال ہے پئی "ویداں دی زبان وچ کئی دراوڑی لفظ موجود نہیں" ¹⁴

ہن ایہ دراوڑی لفاظی کتھوں آئی۔ ظاہر ہے ایہ اوہناں دراوڑاں دی زبان دا حصا ہے جیہڑے ہڑپا وادی دے واسی سن۔ پر ایہ وی حقیقت ہے پئی دراوڑی عنصر دے رلے توں پہلاں ہڑپا وادی دی مقامی زبان تے منڈا قبیلیاں دی زبان تے رہن سہن تے رسم و رواج داوی اثر پے چکا ہائی۔ ایہو وجھا ہے پئی بقول عین الحق فرید کوٹی، "اج وی منڈا قبیلیاں دی زبان تے رہن سہن تے دو جے پاسے دراوڑی زبانناں تے ریت رواج دی پنجابی زبان، وسوں، رسم و رواج تے تہذیب نال چنگی چو کھی سانجھ ہے۔ رشتیاں انگاں ساکاں اندر پنجابی تے دراوڑی زبانناں وچکار سانجھ دی ایہ صورت ہے۔

اماں، مائی، امردی، تاپا، تائی، آپا یا آپی، ماما، مامی،

کھان پین دے حوالے نال ملدے جلدے لفظ۔

ان، روٹی، کڑھی، ہانڈھی، مولی، گنڈھی، مٹر، کوڑا، کھٹا،

ورتوں دیاں شیواں دی سانجھ،

آری، کرندی، تند، ڈور، چمنا، سیل، پگ، گونا، پٹ، چیل، لتر، کنگن، گوا، موتی،

پیشیاں دے ناں دی سانجھ۔

دلال، گمشتا، منیم، مالی، موچی، بینجا، کباڑی۔ ¹⁵

مقامی لہجے، جالگی، دی منڈاری زبان نال لفاظی دی سانجھ۔

جسم دے انگاں دے ناواں دی سانجھ۔

دیہہ، منڈی، ڈویا، ڈھوئی / کمر / کنڈ، گھری، (پیر / کھر) جانگ، (جنگ / لت) موآترا (مہاندر)

زیور / گہنے وغیرہ دی سانجھ

مندر، گہنا، کاجر (کجل)

ورتوں دیاں شیواں وچ سانجھ

¹⁴ مرزا شفقت تنویر، ادب رائیں پنجاب دی تاریخ، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، 1989ء)، 103-102۔

¹⁵ مرزا شفقت تنویر، ادب رائیں پنجاب دی تاریخ، 104۔

انگا، لباس / انگی کانچی، گنجی لائیگا۔ (لہنگا) ڈھسا، چیرا، کھاوڑے (کھڑاواں) باگی، (بغلی) توڑا،¹⁶

جانوراں دے حوالے نال لفظی سانجھ

بچھا / بچھی، (وچھا، وچھی) پاڑا، (ویڑھا) مینڈھا، لڈ، (لڈ)

کجھ ہور شیواں وچ لفظی سانجھ

باٹھا (بھٹھ) بھٹی (بھٹھی) چولاہا، چلہا (ہانڈا، ہانڈی) تسلا، بنڈا، چاٹو، (چاٹی) چینی، پیندا، چٹا، چانگیر (چنگیر) گاگرا (گلر) ڈالا، کراہا، راجھ، (رچھ)

پچر، مونگرا، ساہرا، (سبل) سڑھی، (سیڑھی) آرا، نائیگا، (وہنگی) ڈانگ، ڈانگ (ڈھانگ) سہا، (سم) سوٹا، ڈنڈا، بلیم، برچھا، ڈھال، بی (کھاتہ) / بی

کھاتہ (دھاڑا، دھڑ، بوہنی، گھانی، کولھو، / کچی گھانی) کالو، (کولھو) چپری، (چھری) جھوپڑی۔ (چھو پڑی) منڈوا، دالان، پھانک، اگوتر، (اگیترا /

اگیترا)¹⁷

لفظی دی ایہ سانجھ حیاتی بھر دیاں لوڑاں تھوڑاں تے دوجیاں شیواں وچ موجود اے۔ (ایہدی تفصیل عین الحق فرید کوٹی دی کتاب اردو

زبان کی قدیم تاریخ وچ دیکھی جاسکدی اے)

خطے دی موجودہ زبان

خطے ساہیوال وچ بولی جان والی زبان "پنجابی" کہلاندی اے۔ ایہدی نال پنجاب دریاواں دی دھرتی دی نسبت نال رکھی گیا اے۔ ایس توں

پہلاں ایہدیاں نال سی؟ ایہدیاں اجواب ایڈا سوکھانہیں۔ ایس ایہ کہہ سکے ہاں کہ قدیم زمانے وچ ایس دھرتی داجوناں سی اوہو ایتھوں دی زبان دانان

ہوے گا۔ ایسی لئی کہ زبان ہمیشہ اپنے خطے تے علاقے نال پچانی جاندی اے۔ اکبری سے توں ایس خطے نوں پنجاب کہیا جان لگا۔ زبان پنجابی سداں لگ

پئی۔

1881ء وچ جدوں ایس خطے وچ مردم شماری ہوئی تے ایتھوں دی کل آبادی چار لکھ چھہ ہزار دے لگ بھگ سی جیہدے وچوں پنجابی بولن

والیاں دی گنتی چار لکھ چوہی ہزار توں ودھ سی جیہڑی کل آبادی دے 52 فیصد 99 فی صد بن داسے جد کہ دوجیاں زبانوں بولن والیاں دی کل تعداد دو ہزار

دے لگ بھگ سی۔ جیہدی تفصیل تھلے دیکھی جاسکدی اے۔¹⁸

زبان بمطابق مردم شماری 1881ء: تحصیل وار

زبان	کل آبادی ضلع	تحصیل منگمری	تحصیل گوگیرہ	تحصیل دیہ پاپپور	تحصیل پاکستان
	4,26,529	94,127	99,200	154,590	78,612
1. ہندوستانی (اردو)	1,046	485	66	365	190
2. باگڑی	442	17	11	314	100
3. پنجابی	4,24,476	93,361	99,083	153,725	78,307

¹⁶ عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، (لاہور: اورینٹ پبلشرز، 1971ء)، 117۔

¹⁷ عین الحق فرید کوٹی، اردو زبان کی قدیم تاریخ، 106۔

¹⁸ Gazetteer of the Montgomery District (1883-84), (Lahore: Sang-e-Meel Publisher, 1990), 82.

—	98	19	02	119	4. جڳلى
23	69	2	183	277	5. پشتو
—	5	—	—	5	6. پہاڑى
9	1	15	10	35	7. کشميرى
41	1	2	1	45	8. سندھى
1	2	1	2	6	9. فارسى
—	11	—	56	67	10. انگريزى

1881ء وچ ساہيوال ضلع اوس علاقے تے مشتمل ہاجیہڑ ااج ساہيوال ڈویژن وچ شامل ہے۔ اوس ویلے اوکاڑہ دى بجائے گوگیرا تحصیل ہائی،

انجے چیچا وطنی ساہيوال دا حصا ہائی وکھری تحصیل کوئی نہیں ہائی

ایہدے بعد زبان دے ماہر جارج گریسن نے اپنی کتاب "لنگوسٹک سروے آف انڈیا" وچ اک نواں شوشا کھڑا کر دتا۔ اوہنے ادھے پنجاب دى زبان نوں 'پنجابی' تے ادھے پنجاب دى زبان نوں 'لہندا' دانان دتا۔ 'لہندا' پنجابی وچ 'مغرب' (یعنی جتھے سورج لہندا اے) لئی استعمال ہوندا اے۔ ایس حوالے نال جارج گریسن نے پنجاب دى زبان نوں مشرقی تے مغربی حصیاں وچ ونڈ دتا۔ اوہنے ایہ تفریق ظاہر کرن لئی گجرات، گوجرانوالا، شیخوپورہ تے ساہيوال دے وچکاروں لکیر مار کے ادھے پنجاب دى زبان نوں پنجابی تے باقی ادھے دى زبان نوں 'لہندا' بنادتا۔¹⁹

ایس تھیوری دى روشنی وچ جدوں 1931ء دى مردم شماری ہوئی تے ساہيوال وچ 42.97 فی صد لوکاں دى زبان پنجابی تے باقی 53.55 فی صد دى زبان "لہندا" قرار پائی۔ دونوں نواں رلا کے ایہ تعداد کل آبادی دى 96.52 فی صد بن دى ہے۔ پنجابی بولن والیاں دى تعداد دے گھٹ ہون دى وڈی وجہا انگریز حکومت ولوں جاری کیتیاں 'آباد کاری سکیمیں' سن جیہناں پاروں ہندوستان دے (پنجابوں باہر لے) کئی علاقیاں چوں لوک ایہتھے آکے آباد ہوئے۔ اک آباد کاری انگریزاں دے پنجاب تے مل مارن مگروں ہوئی جدوں پنجاب بھرنوں 36 ضلعیاں وچ ونڈ کے نوں ایڈمنسٹریشن دے سپرد کیتا تے دوجی واری جدوں 1913 وچ نہر باری دوآب کڈھی گئی تے اوہدے پاروں نہری سہولتاں ودھیاں تے ہندوستان دے کئی علاقیاں چوں کساناں نوں ایہتھے آباد کیتا گیا۔ ایس آباد کاری پاروں دوجیاں زبانان بولن والے کجھ لوک ساہيوال دى آبادی دا حصا بن گئے۔ تاں وی پورے ضلع وچ دوجیاں زبانان بولن والیاں دى کل تعداد ساڈھے تن فی صد دے لگ بھگ سی۔

1931ء دى مردم شماری مطابق ضلع ساہيوال دى کل آبادی تقریباً دس لکھ سی۔ جیہدے وچوں پنجابی بولن والے چار لکھ انتی ہزار تے

لہندی بولن والے پنج لکھ بیہنتی ہزار دے قریب سن۔ تے دوجیاں زبانان بولن والے ساڈھے چونتی ہزار سن۔ لوکی مذہبی تفریق دے باوجود پنجابی یا لہندا بولدے سن۔

¹⁹Gazetteer of the Montgomery District (1933), (Lahore: Govt. Press, 1933), 90.

گریز نون اہ غلط فہمی دراصل ایس پاروں ہوئی کہ نہری نظام دے اجراء دے بعد وڈے پیمانے تے آباد کاری ہوئی۔ پنجاب دے مشرقی ضلعیاں وچوں وڈی تعداد وچ لوک ایہتھے آباد ہوئے۔ مقامی لوکاں تے آباد کاراں دے لب ولہجے تے بولن ڈھنگ وچ علاقائی نسبت پاروں معمولی فرق سی۔ (جیہڑا فاصلہ دھن نال ہر زبان وچ پے جاندا اے)

1998ء دی مردم شماری وچ ایس علاقے وچ بولیاں جان والیاں زبانیں بارے جیہڑے اعداد و شمار سامنے آئے اوہناں مطابق ضلع دی کل اٹھاراں لکھ تر تالی ہزار آبادی وچوں اٹھاراں لکھ ست ہزار پنجابی بولن والے نیں۔ اُردو بولن والے کوئی 26 ہزار تے دس ہزار باقی زبانیں بولن والے نیں۔ ضلع وچ بولیاں جان والیاں زبان دی تفصیل تھلے دتی گئی اے۔²⁰

دیگر	سرائیکی	بلوچی	پشتو	سندھی	پنجابی	اردو	کل آبادی
438	1,489	568	6,485	472	18,07,659	26083	18,43,194
213	580	276	987	177	2,85,611	14,146	301980
225	909	292	5,498	295	15,22,048	11,937	1541204
243	802	324	4,488	274	10,34,728	16,976	1057837
213	507	265	764	141	2,14,531	12,848	229269
30	295	59	3,724	133	8,20,197	4,130	828568
195	687	244	1997	198	772931	9105	785357
---	73	11	223	36	71080	1298	72721
195	614	233	1774	162	701851	7807	712636

اک گل دھیان دین والی ہے پئی 1981ء تیک سرائیکی ناں دی کوئی زبان نہیں سی، یعنی اوس ویلے تک سرائیکی نون وی پنجابی ہی کہیا جاندا ہائی۔ ہاں پر 1998ء دی مردم شماری ویلے مادری زبانوں وچ سرائیکی وی شامل کیتی گئی ہے۔ بھاریں 2017ء وچ مردم شماری کروائی گئی پر ایہدے نتائج سامنے نہیں لیندے گئے ایس لئی پئی ایہدے تے کئی اعتراض کیتے گئے ہین۔ ایہ گل وی گوہ گوچری ہے پئی مردم شماری ہر دس ورہے پچھوں ہونا متھی گئی ہے پر ساڈے ایہتھے ایس ول خاص دھیان نہیں دتا گیا، پہلی مردم شماری 51ء وچ ہوئی اوس حساب نال 2021ء اٹھویں مردم شماری داسال ہے۔ پر ہن تک صرف چھ مردم شماریاں ہوئیاں ہین۔ ایہناں وچوں چھویں دی تفصیل اے تک سامنے نہیں آئی۔ ایس لئی ہن تک دی صورت حال سامنے نہیں آسکی۔ ہن تک ہون والیاں مردم شماریاں وچ ساہیوال ضلع (بلکہ ہن ساہیوال ڈویژن) وچ اکثریت دی زبان پنجابی ہے۔

مقامی لہجے

²⁰District of the Montgomery Report PBS Islamabad, (Islamabad: Govt of Pakistan 1999), 81.

ساہیوال ضلع دی اکثریت پنجابی بولدی ہے۔ پہلی واری گریٹر سن نے ضلع دی زبان نوں پنجابی تے لہندی وچ ونڈیا۔ اوہدے مطابق پنجابی دا لہندی لہجہ دراصل ایتھوں دیاں قدیم قوماں دا لہجہ ہے تے پنجابی اوہدے نزدیک مشرقی پنجاب وچوں آکے آباد ہون والیاں دا لہجہ ہے۔ جیہڑے انیویں صدی دے اخیر دو عشریاں تے ویسویں صدی دے دو جے دہاکے نہری نظام دے شروع ہون تے آکے آباد ہوئے۔ 1947ء وچ پاکستان بن دے بعد دو آہے تے ماہجے دے علاقیاں دے کساناں نوں نوں آباد کیتے ضلعیاں ساہیوال تے لائل پور (فیصل آباد) وچ آباد کیتا گیا۔ انج لہندی دے علاقے وچ ماہجی تے دوآبی بولی بولن والے آکے آباد ہوئے۔ ایہو ای اج ساہیوال دے تن وڈے لہجے نیں۔ آباد کاری سکیمیاں تے قیام پاکستان دے بعد مختلف علاقیاں چوں آکے ایتھے آباد ہون والے لوکاں پاروں عوام دے لہجے دی اک تصویر اسلم کولسری ہوراں اپنی کتاب وچ انج کھچی ہے۔

کولسری پنڈ دے لوک وکھو کھ لہجیاں وچ جانگی (لہندی پنجابی) بولدے سن۔ دو اک گھر آباد کاراں دے، اوہناں دی اپنی بولی سی۔ سندھو گجراتی لہجے وچ پنجابی بولدے سن۔ پرائمری سکول دے ہیڈ ماسٹر قاضی رفیع الدین ضلع گڑگانواں دے رہن والے تے اُردو سپیکنگ سن۔ میرے استاد حکیم جان محمد موضع لاجی ضلع کوہاٹ دے رہن والے پٹھان سن تے افغانی لہجے وچ بولدے، کبیرواں دا اپنا لہجہ سی۔ ساڈا آبائی ضلع سیالکوٹ سی۔ والد صاحب دا بچپن سرگودھا گزریا سی۔ اوہ سرگودھے دے لہجے وچ پنجابی بولدے۔ میرے بچپن دے قریبی دوستاں وچوں قاضی اظہار الدین اُردو بولدے۔ منشی خادم دا چھوٹا بھائی رفیق جہلمی بولدے۔ نمبر دار راجہ شاہنواز داپتر خلیل لہندی بولی بولدے۔ اللہ دتہ تے صادق کبیر سن تے مخصوص لہجے وچ پنجابی بولدے۔ دو ماہنگی دا اپنا لہجہ سی۔ بدروحو بلی دے لہجے وچ گل بات کردے۔ سنیا ریاں وچوں محمد حسین تے صابر داو کھر لہجہ سی۔ سکول وچ اسٹیشن ماسٹر داپتر سعید شہری انداز دی پنجابی بولدے۔ گھر وچ سیالکوٹی لہجے دا اثر سی۔ سارے دوستاں دی ٹولی دا لہجہ مل گیا۔ اک دو جے نال ہر لہجے وچ گل بات کر لیندے سن۔ انج اوہناں دے لہجے وچ جانگی، آباد کاراں والی پنجابی تے اُردو دے لفظ رل مل گئے سن۔²¹

نتائج

ایہ صرف پنڈ کولسری دا ای نقشہ نہیں پورے ضلع وچ تھاں تھاں مختلف لہجیاں دے لوک کٹھے ہون نال سبھ دا لہجہ لیا ملایا ہو گیا۔ انج مجموعی طور تے مقامی لہجہ جانگی، دوآبی تے ماہجی غالب ہین۔ سبھ توں وڈی گنتی لوکل آبادی تے مشتمل ہے۔ جیہناں وچ قدیم نسلاں دے لوکاں دی اکثریت ہے جیویں لمھی تے کاٹھیا سکندر دے حملے ویلے اوہدراہ ڈکن والیاں دے آگوسن۔ اوہناں دی باقیات اج وی ایتھے موجود ہین۔ شہراں توں ہٹ کے دیہی علاقیاں وچ پنجابی بولی دا جانگی لہجہ بولن والیاں دی تعداد بہت ہے۔ ایہ اوہی لہجہ ہے جس وچ ہڑپاوادی دی زبان دے واضح اثرات اج وی موجود ہین۔

²¹ اسلم کولسری، پچھی، (لاہور: القہر انٹرنیشنل پرائز، 1995ء)، 142۔